Gottfried Wilhelmvon Leibniz

گۆتفرید ویلهیلم ڤۆن لایبنتز

لە فارسییەوە: ئایسا

Idea

گۆتفرید ویلهیلم ڤۆن لایبتز (١٦٤٤ - ١٧١٦) فەیلەسوف و بیرکاریناس و فیزیایی ئەڵمانی، هەروەها لە بواری سیاسەتیشدا رۆڵی بەرچاوی لە ئەورووپای سەردەمی خۆیدا بینیوە، پلەیەکی باڵای لە مێژووی فەلسەفە و مێژووی بیرکاریدا هەیە.

لە میکانیکی کلاسیکدا ئەو پێوابووە کە بۆشایی و شوێن رێژەیین، لە کاتێکدا کە نیوتن پێداگری لەسەر رەهایی کات و شوێن دەکردەوە. لایبتز جیهانی بە گیانەوەرێك دانابوو، پێوابوو جیهان وەك کاتژمێرێك وایە کە دروستکەرەکی پەروەردگارە. ئەو بڕوای وابوو سەرجەم لقەکانی زانست (مرۆڤایەتی، تاقیکاری، تیۆری و .....) پەیڕەوی لە یەك سیستەم دەکەن و رەوشی هاوپەش دەسەڵاتی بەسەریاندا هەیە. روانینی ئەو بۆ بوون لەسەر ئەو بنەمایە بوو کە گیان و زیرەکیەك دەسەڵاتی بەسەر کاروباری جیهاندا هەیە، سەرجەم گەردیلەکانی جیهانی گەمارۆ داوە.

ژیانی لایبنتز

ساڵی ١٦٤٦ لە شاری (لایپزیك)ی ئەڵمانیا لەدایکبووە. باوکی مامۆستای فەلسەفەی ئەخلاق بووە لە زانکۆ.

زمانی یۆنانی لە منداڵیەوە فێر بووە. لە تەمەنی پازدە ساڵیدا چۆتە زانکۆ، بە بیروڕای فەیلەسوف و زانایانی باڵای وەک (فرانسیس بیکۆن، تۆماس هۆبز، دیکارت، کاپلەر، گالیلە) ئاشنا بووە.

ساڵی ١٦٦٣ چۆتە (ئینا) و بیرکاری خوێندووە، دواتر خۆی بۆ خوێندنی زانستی یاسا تەرخان کرد و ساڵی ١٦٦٧ سەرکەوتو بوو دکتۆرای لە زانستی یاسا لە زانکۆی (ئالتدۆرف) بەدەستبێنێت. دوای ئەوە دەستی بە چالاکی سیاسی کرد. بۆ کاری سیاسی سەردانی پاریسی کرد و تا ساڵی ١٦٧٦ لە پاریس مایەوە.

لایبنتز لەکاتی مانەوەیدا لە فەرەنسا سەردانی بەریتانیای کردووە، لەگەڵ زانایانی ئینگلیز یەکتریان بینیوە و ئەمەش زەمینەیەک بووە بۆ زیاتر کردنی زانستی خۆی.

لایبنتز لە گەڕانەوەیدا بۆ ئەڵمانیا (سپینۆزا)ی بینی، پێشتر تەنها نامە لە نێوانیاندا بوو، بەڵام لە ساڵانی دواتردا رەخنەی لە فەلسەفەی (سپینۆزا) گرت. ساڵی ١٦٨٢ گۆڤاری (زانستخوازان)ی لە لایپزیک دەرکرد، ساڵی ١٧٠٠ بوو بە یەکەم سەرۆکی ئەنجومەنی زانستی لە بەرلین، کە دواتر ناوی (ئەکادیمی پروس)ی لێنرا. ئەو هەوڵی بۆ یەکێتی نێوان مەزهەبەکان و دەوڵەتانی مەسیحی و پێکهێنانی جۆرێک ئەوروپا دا، بۆ ئەو مەبەستەش لەگەڵ چەند پاشاکانی ئەوروپی کۆبۆوە، بەڵام ئەنجامی نەبوو.

لە تەمەنی ٣٠ ساڵیدا لەسەر داوای ئەمیری هانۆڤەر (Hanover) بوو بە بەڕێوەبەری کتێبخانەی بەرلین و تا کۆتایی تەمەنی لەوێ مایەوە، سەرەنجام سەرقاڵی لێکۆڵینەوەی زانستی و کاروباری وڵات، چەسپین، ڕێکخستن و خوێندن لەگەڵ نوخبەکان بووی پۆلێن کردن و نوسینی زۆری لەپاش خۆی جێهێشتووە.

بۆ تێگەیشتن لە فەلسەفە و بیروڕای زانستی ئەو پێویستە چاو بەسەرجەم نامە، نوسراوە ئاڵوگۆڕکراوەکانی لەگەڵ دەسانێتردا بخشێنرێتەوە، بەڵام ژمارەیان چەندین هەزارە.

ژمارەیەک لە تیۆریزەکان، لایبنتز بە هاوشێوەی ئەرستۆ دەزانن. بێجگە لەوەی سیاسی بووە و دەستی لە کاروباری وڵاتدا هەبووە، چۆتە ناو سەرجەم زانستەکانەوە. لە جێگەیەک شاعیر، ئەدیب، زمانزان، مێژوونوس، لە جێگەیەکیتر ئیلاهی و لۆجیکی، بیرکاریناس، سروشتی و فەیلەسوف بووە.

چۆتە هەر زانستێکەوە لە ڕوی فەلسەفیەوە لێی ڕوانیوە، لە لێکۆڵینەوەکانیدا بنەما و بنچینەی لەبەرچاو گرتووە. لە تایبەتمەندیەکانی ئەوە بووە کە وتارەکان کۆبکاتەوە و لە یەکتریان نزیک بخاتەوە، وەکچۆن لە ئاینیدا دەیویست کاسۆلیک و پرۆتستان لەگەڵ یەکتر ڕێکبخات، لە حیکمەتیشدا دەیویست ئەرستۆ و دێرینەکان لەگەڵ دیکارت و دواترەکان نزیک بکاتەوە.

خاوەن ڕای سەربەخۆ بووە و لەگەڵ ئەوەی بەرهەمی نوسەرە ناودارەکانی خوێندۆتەوە، بەڵام هەرگیز لاسایی نەکردنەوە، بەڵکو هەوڵیداوە بەشێوەیەکی باش سود لە تیۆر و دیدە جیاوازەکانی زانایان لە تیۆر و نوسینەکانی خۆیدا وەربگرێت.

بەرهەمەکانی لایبنتز

- سەرەتا: ساڵی ١٦٨٤ لە نامەیەکدا بە ناوی (meditations de cognition, veritate et ideis) رەخنەی لە بەشی لۆجیکی فەلسەفەی دیکارت گرت و یەکێک لە بنەماکانی لەرزاند.

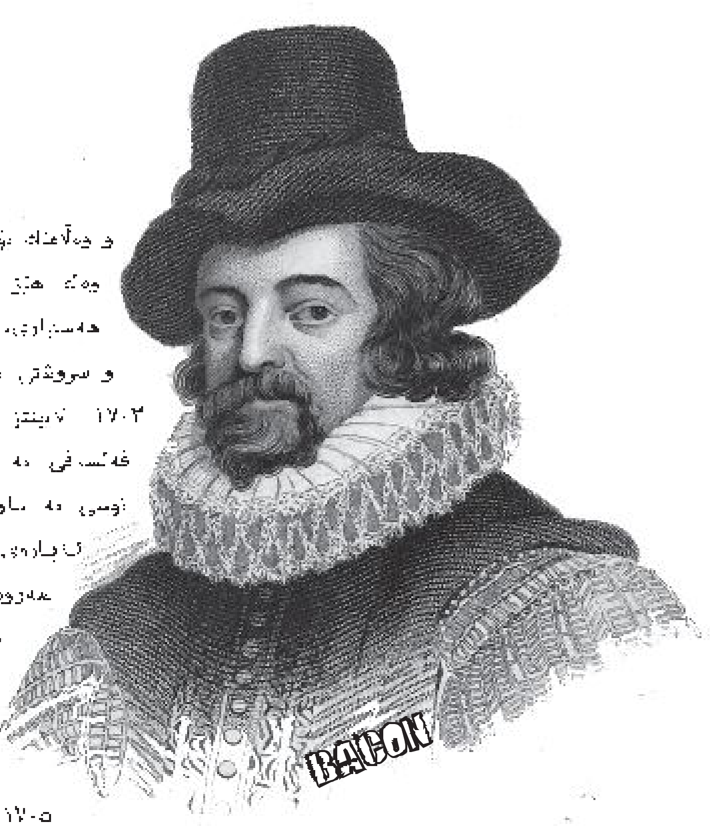

دیکارت زوتر بە نشانەی راستەقینە دانەبووی جیاوازی بە هاوشێوە یان پێویستی رونکردنەوە هەژمار کردبوو، بە بڕوای لایبنتز رونی و جیاوازی بە هیچ شێوەیەك پێویستیان بە یەکتر نییە. لایبنتز لە پەیوەندیدا لەگەڵ فەلسەفەی دیکارت دەڵێت:"ئەگەر دیکارت بنەماکانی خۆی وەك بنەماکانی ئەندازەیی "اقلیدس" لەسەر بنەمای هەڵێنجانی هزری دادەمەزراند، بیرکردنەوەکەی بە تەواوی سەرکەوتو دەبوو، بەڵام لەنگی کارەکەی ئەو لێرەدایە کە ئەم بنەمایانەی وەك زانایانی ئەندازە نەسەلماندووە، لەبەرئەوە بنەماکانی ئەو دڵنیایی تەواویان نیە."

-دووەم: ساڵی ١٦٩٩ قۆناغێکی نوێ دەستپێدەکات. لەم ساڵەدا لایبنتز چەند نامەیەك دەنێرێت، لە نامەیەکیدا بۆ (باسناك) دژایەتی (بایل ١٦٩٨) دەکات و دەڵێت بۆ (بایل ١٧٠٢) "نەفس" وەك هێز و گیان و بنچینەی هەستیاری، بنچینەی گیان و هزر و سروشتی مرۆڤ دادەنێت. ساڵی ١٧٠٣ لایبنتز گرنگترین بەرهەمی فەلسەفی بە واتای تایبەتی خۆی نوسی بە ناوی (لێکۆڵینەوەی نوێ لەبارەی تێگەیشتنی مرۆڤ)، هەروەها رەخنەی لە کتێبی (جۆن لۆك) گرتووە و بە هۆی مردنی جۆن لۆکەوە چاپی نەکردووە، ساڵانی ١٧٠٥ و ١٧٠٦ کۆمەڵێك نامەی لەبارەی (نەفس) بە تایبەتی لای کیانداران چاپکردووە.

-سێیەم: هیچ کاتێك لایبنتز کاروباری تایبەت بە ماددە و گیان (روح)ی بێ سەرنجدانە کاروباری ئیلاهی تێبینی نەکردووە. بەرهەمێکی کە لە کاتێکدا کەلە ژیاندا بووە چاپی کردووە (تیۆدیسە)یە، کە جۆرێك هەوڵی پاساو هێنانەوەیە بۆ بوونی خراپە، کتێبێکی فەلسەفی و لە هەمان کاتیشدا ئیلاهی و لەسەرجەم بەرهەمەکانی لایبنتز پەسەندکراوترە، کە ساڵی ١٧١٠ چاپکراوە. لەم کتێبەدا لایبنتز هەوڵیداوە ئاشتی، شەڕ و توانای هەڵبژاردنی مرۆڤ لەگەڵ بەخشندەیی و دەسەڵاتی تەواوی پەروەردگار بەیان و دیاری بکات.

-چوارەم: دوا بەرهەمی لایبنتز بریتیە لە (مۆنادولۆژی ١٧١٤)، تایبەتمەندی سروشت، گەورەیی و بەخشندەیی پەروەردگار، لە ماوەی ساڵانی کۆتایی لایبنتز لە چەند نامەیەکدا کە بۆ چەند زانایەکی نوسیوە، ژمارەیەك لە خاڵە گرنگەکانی سیستمی خۆی باس کردۆتەوە، لەگەڵ (دبوس) لەبارەی مادە و جەستە و جەوهەر دواوە، لەگەڵ (بورگە) لەبارەی تێگەیشتن و تەواوی خوڵقێنراوەکان، لەگەڵ (کلارك) لەبارەی پەروەردگار و کات و شوێن دواوە.

مردنی لایبنتز

لایبنتز یەکێك لە بەرجەستەترین کەسایەتیەکانی سەردەمی خۆی بووە، لەلایەن زۆرێك لە کەسایەتییە بەرجەستەکانی هاوچەرخیەوە پشتیوانی کراوە، بەڵام لە ساڵانی کۆتایی تەمەنیدا بەهۆی ئەوەی پشت گوێیان خست، وردە وردە پێگەی خۆی لەدەست دا.

لایبنتز لە تەمەنی ٧٠ ساڵی و لە رێکەوتی ١٧١٦/١١/١٤ کۆچی دوایی کردووە.

سەرچاوەکان

http://www.ihoosh.ir/Articles/Article.aspx?id=50607

http://www.beytoote.com/scientific/scientist/german2-mathematician1-physicist.html

http://www.aftabir.com/articles/view/religion/philosophy

Leibniz